

ЕВОЛЮЦІЯ КОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVIII – XX СТ

EVOLUTION OF RELIGIOUS POLICY REGARDING GERMAN COLONISTS IN SOUTHERN UKRAINE AT THE END OF THE 18TH – 20TH CENTURIES

Канєнберг-Сандул О.К.

к.ю.н., доцент кафедри міжнародного та європейського права

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено становлення та розвиток державної поліконфесійної політики щодо представників національних меншин. На сучасному етапі розбудови України як правової держави залишається актуальною проблема захисту прав національних меншин. За Конституцією України (стаття 24) громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Найбільш цікавим для дослідника в цьому відношенні є південноукраїнський регіон де проживали різноманітні етнічні групи, зокрема німецька спільнота. Аналіз правового статусу німецьких колоністів, який стимулював процес переселення на південноукраїнські землі, стало закріплення широкого комплексу культурно-духовних прав та свобод, що дозволяли забезпечити збереження національно-культурної та конфесійної самобутності поселенців. Насамперед, мова йде про: право вільно сповідувати свою релігію, будувати церковні споруди, відправляти богослужіння за своїми обрядами, використовувати німецьку мову як у побуті, так і в офіційному діловодстві, здійснювати організацію навчального процесу у відповідності до національного досвіду та традицій. Загалом, російська держава намагалася проводити політику у цій сфері, дотримуючись принципів національної та релігійної толерантності. Результатом реалізації цих положень стає поява в Південній Україні широкої мережі культових установ – католицьких та євангелістських церков, розбудова системи шкільної та професійно-технічної освіти, а також поява видань німецькою мовою.

Ключові слова: релігійні права, національні меншини, міжконфесійні відносини, свобода віросповідання, конфесійна політика держави, Південна Україна.

The article examines the formation and development of the state polyconfessional policy regarding representatives of national minorities. At the current stage of the development of Ukraine as a legal state, the problem of protecting the rights of national minorities remains relevant. According to the Constitution of Ukraine (Article 24), citizens have equal constitutional rights and freedoms and are equal before the law, there can be no privileges or restrictions based on race, skin color, political, religious and other beliefs, gender, ethnic and social origin, property status, place of residence, on linguistic or other grounds. The most interesting for the researcher in this regard is the southern Ukrainian region where various ethnic groups lived, in particular the German community. The analysis of the legal status of the German colonists who lived in the south of Ukraine at the end of the 18th and the beginning of the 20th centuries allows us to borrow its useful elements in order to further incorporate this experience into modern national legislation. The study establishes that an important factor for the German colonists, which stimulated the process of resettlement to the southern Ukrainian lands, was the consolidation of a wide range of cultural and spiritual rights and freedoms, which allowed to ensure the preservation of the national, cultural and religious identity of the settlers. First of all, we are talking about: the right to freely practice one's religion, to build church buildings, to conduct religious services according to one's own rites, to use the German language both in everyday life and in official paperwork, to organize the educational process in accordance with national experience and traditions. In general, the Russian state tried to conduct policy in this area, adhering to the principles of national and religious tolerance. The result of the implementation of these provisions is the appearance in Southern Ukraine of a wide network of religious institutions – Catholic and evangelical churches, the development of the school and vocational education system, as well as the appearance of publications in the German language.

Key words: religious rights, national minorities, inter-religious relations, freedom of religion, religious policy of the state, Southern Ukraine.

Постановка проблеми: Євроінтеграційні процеси, які посилюються після 2014 року вимагають від української держави акцентувати увагу на таких принципах майбутнього розвитку міжетнічних і міжконфесійних відносин, як толерантність, взаємоповага, рівність. Разом з тим, як показує практика ряду європейських держав підхід у міжнаціональних та міжрелігійних відносинах повинен носити виважений характер і не допускати порушення інтересів корінного населення країни. У протилежному випадку посилюватиметься загроза релігійних конфліктів та зростатиме популярність праворадикальних угруповань, як це сьогодні відбувається у Франції, Німеччині, Угорщині та інших країнах. Особливого значення це питання набуває сьогодні для України, де посилення міграційних потоків з-за кордону накладається на напружену ситуацію у сфері міжконфесійних та міжетнічних відносин. Ключовим завданням держави у цьому випадку є вироблення комплексної програми, яка спираючись на історичний вітчизняний досвід та досвід зарубіжних країн, дозволила б забезпечити мирне співіснування представників різних народів та створила умови для безконфліктного розв'язання суперечливих питань. Важливу роль в цій програмі відіграватиме належне правове оформлення статусу

представників національних та конфесійних меншин, а також розробка механізму гарантій забезпечення їх прав і свобод. У зв'язку з вищезазначеним, сьогодні новою актуальністю набувають дослідження історії правового регулювання статусу етнічних та етноконфесійних груп, які населяли регіони України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто наголосити, що історіографія дослідження правового статусу окремих релігійних громад, що переселилися на Південь України зазначена в дослідженнях, присвячених менонітській тематиці, авторами яких переважно були Ю. Бондаря, в якій автор висвітлює особливості культурного та економічного життя менонітських громад, а також акцентував увагу на специфічних рисах правового статусу менонітського землеволодіння, Шевчук-Бела Я. В., яка досліджувала правове становлення національних меншин Півдня України. Серед Одеських дослідників німецької проблематики великий внесок зробила Е. Плєска-Зєбольд – 19 статті та монографію, які відображали різноманітні аспекти економіки, культури, духовного життя, історії одеської ремісничої колонії, а також правове становлення німецьких колоністів тремісничої колонії. Важливим джерелом є праця Е. Плєської-Зєбольд та О. Коновалової

20 у вигляді 7 томів – анотований опис справ піклувального Комітету про іноземних поселенців Південного краю 1799–1876 рр., що містить опис архівних фондів Державного архіву Одеської області, а також зведені дані про чисельність німецьких переселенців, назви створених колоній та округів, карти з позначеними територіями розселення, фінансовими документами тощо.

Метою статті є визначити особливості релігійної політики різного конфесійного напрямку та визначивши результати реалізації такої політики, запропонувати нормативні зміни у національне законодавство змін відповідно євроінтеграційних вимог.

Виклад основного матеріалу. Євроінтеграційні процеси незалежної Україні вимагають змін національного законодавства щодо Нацменшин, а саме завершення реформи та створення законодавчої бази щодо національних меншин, яка зараз готується, згідно з рекомендаціями Венеційської комісії, та ухвалити негати та ефективні механізми імплементації. Без виконання цих трансформацій у державі неможливий перехід України до наступних етапів дорогою до членства в ЄС. Саме історико-теоретичні аспекти реалізації політики на Півдні України дозволять здійснити аналіз та встановити позитивні та негативні результати, що дасть змогу врахувати цей досвід у сучасному періоді.

У рамках дослідження слід з'ясувати причини та результати запровадження моноконфесійного розселення колоністів на Півдні України.

Серед причин, які обумовили прийняття рішення уряду не об'єднувати в одній колонії та окрузі представників різних вірувань, найбільш значущими на наш погляд, були:

1. Наявність стійкої історичної традиції моноконфесійних поселень, яка склалася в німецьких землях, починаючи із середини XVI ст., та жорстко дотримувалася у сільських громадах Німеччини в зазначений період [1].

2. Врахування провідного місця релігії в житті німецьких колоністів, яка у багатьох випадках була однією із ключових причин залишення німцями-переселенцями свого попереднього місця проживання. У попередніх розділах дисертації уже розглянуто релігійний фактор у колонізаційному русі XVIII ст., тому зараз варто лише повторити свої висновки – релігійний мотив переселення прослідковується у багатьох групах німецьких колоністів, а для менонітів він мав визначальний характер.

3. Неможливість реалізації права на свободу віросповідання у разі об'єднання колоністів різної конфесійної приналежності в рамках однієї колонії. Зокрема, деклароване право на будівництво релігійних споруд могло бути забезпечене лише шляхом акумулювання матеріальних та людських ресурсів усієї колонії, чого в умовах поліконфесійності досягнути було неможливо через суперечки та конфлікти з приводу черговості будівництва споруд, розміру виділених коштів тощо.

Приєднуючись до позитивної оцінки моноконфесійного підходу розселення колоністів, водночас варто зазначити, що практика реалізації закону від 19.03.1794 р. виявила певні відходи від закріплених у ньому положень. Насамперед, слід зазначити, що досить частими були випадки, коли німецькі колоністи різних віросповідань селилися в одному сільському населеному пункті. Поширеною також була практика розселення представників різних конфесій окремими колоніями, однак у межах єдиного колонізаційного округу. Так, у Березанському колоністському окрузі станом на 1820 р. нараховувалося 9 колоній католиків та 4 колонії лютеран [1, с. 174]. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Маріупольському меноністському окрузі, де поряд із поселенням менонітів було облаштовано колонії представників католицизму [2, с. 140].

Право на свободу віросповідання отримали у ході переселення і меноніти. Їх лідери небезпідставно побоювалися, що російська влада може віднести представників цієї конфесії до лютеранської церкви, тож ключовою

умовою у «просительних статтях», пред'явлених російському представникові, визначалася свобода віросповідання: «щоб було дозволено безперешкодно відправляти віру по їх церковним канонам та обрядам» [7, с. 39]. Принагідно слід зазначити, що важливість для менонітів збереження права на сповідання своєї віри підкреслюється і тим фактом, що вищезначений пункт обіймав першу позицію, випереджаючи пункти про матеріальні блага, яких просили для себе прихильники цієї конфесії. Пункт 7 документа наголошував також на необхідності принесення присяги виключно за канонами меноністського віросповідання [7, с. 39].

Права менонітів на сповідання своєї релігії було пізніше підтверджено окремими грамотами, наданими російськими імператорами Павлом I та Олександром I. Зокрема, у першому пункті «Грамоти Павла I колоністам – меноністам. Про підтвердження обіцяної їм свободи у відправленні віросповідання по встановленню їх канонам та звичаями», визначалося: «Підтвержуємо обіцяну їм та їх нащадкам свободу у відправленні віри по церковним їх встановленням та звичаям, зі Всемілостливою згодою у судових місцях приймати від них, якщо того це знадобиться, присягу по їх звичаям, в одному лише усному ствердженні полягаючу» [7].

Стосовно ж переходів всередині конфесій, влада намагалася спочатку не втручатися у це питання, залишаючи його на розгляд представників церков. Слід сказати, що, користуючись цим, частина німців-протестантів офіційно перейшла до лона меноністської церкви. Так, на початку XIX ст. двоє лютеран під час принесення присяги на «вірноподанство», заявили, що вони робитимуть це усно, оскільки вирішили прийняти меноністську віру [6]. Причин, що обумовлювали подібну поведінку, було багато: світоглядні, економічні, сімейні тощо. Проте, можна констатувати той факт, що значну роль у зміні віросповідання відіграв правовий статус менонітів, який забезпечував їм більший обсяг прав і свобод, аніж представникам інших релігій. Цей висновок підтверджується і сучасниками тих подій. У листі, написаному до представників російського уряду, німецький пастор писав «Причини, по яких представники лютеранського віросповідання переходять до меноністської секти, як правило, бувають вельми прозаїчними, зокрема користолобство, оскільки через подібний перехід сподіваються скористатися привілеями, наданими справжнім менонітам» [5, с. 44]. Про поширеність цього явища свідчить і той факт, що місцеві урядові чиновники високого рангу, зокрема військовий губернатор Одеси дук Рішельє, виступали з пропозиціями про скасування пільг менонітам, або ненадання їх тим особам, які змінили віру вже по приїздові в Росію [3, арк. 316]. Врешті-решт, в 1820 р. було видано наказ міністерства внутрішніх справ, відповідно до якого на осіб, що перейшли у розряд менонітів, не поширювалися пільги на сплату податків, і це, звісно, стримало релігійну міграцію колоністів.

Незважаючи на проголошену віротерпимість, православна церква та державні установи достатньо жорстко реагували на спроби православних, які уклали шлюб із німецькими колоністами, перейти у їхню віру. Подібні випадки ретельно перевірялися, і за найменшої підозри заводилися кримінальні справи. І навіть за умови відсутності примусу чи тиску на особу, яка забажала змінити віру, дозвіл на вихід з православ'я надавався вкрай рідко [9, с.29.]. За таких умов, як справедливо зазначають дослідники: «міжконфесійні та міжнаціональні шлюби у католиків та лютеран німецької національності, як правило, не були поширеними. До початку XX ст. шлюби у сільській місцевості зустрічалися рідко і частіше зустрічалися у місті, яке відрізнялося інтенсивним міжнаціональним спілкуванням» [8, с. 12].

У середині XIX ст. в Російській імперії було видано два документи, які безпосередньо стосувалися релігійних

прав і свобод колоністів: «Устав духовних справ іноземних конфесій у Російській імперії» (1857 р.) та «Устав про колонії іноземців у Росії» (1857) [7]. Аналіз змісту вищезазначених нормативно-правових актів свідчить про те, що релігійна політика російської держави стосовно іноземних колоністів, і в тому числі німецьких, не зазнала кардинальних змін і базувалася на принципах, викладених у Маніфесті Катерини II. Так, ст. 120 «Устав про колонії іноземців у Росії» 1857 р. (Далі – «Устав 1857 р.») підтверджувала свободу віросповідання: «усі поселені в Росії колоністи користуються свободою у відправленні віри по їх статутам, вчення та обрядам» [298]. Стаття 121 «Уставу 1857 р.» закріплювала право на будівництво релігійних споруд та найм священників: «дозволяється колоністам створювати на відведених землях церкви та мати при них потрібне число Патерів, Пасторів та інших священнослужителів» [3]. Цією ж статтею підтверджувалася заборона будівництва монастирів, яка на практиці мала значення лише для представників католицької конфесії, оскільки протестанти, відповідно до свого вчення, ніколи їх не утворювали. Стаття 122 «Уставу 1857 р.» забороняла будь-які прояви прозелетизму представниками колоній: «під страхом усієї суворості законів, забороняється колоністам схилити або закликати до переходу у свою віру чи спільноту будь-кого із проживаючих у Росії та сповідуючи Православ'я або іншу християнську релігію» [298]. У статтях з 190 по 222 «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 року було детально визначено склади злочинів проти віри, у тому числі за перехід з православ'я в іншу віру, за перехід із християнської віри до нехристиянської, за заманювання в іншу віру тощо Православної церкви» [9].

Більш детально порядок реалізації вищезазначених релігійних прав та обов'язків, сфери життя в яких колоністи могли керуватися канонами своєї релігії, правовий статус священнослужителів колоністів було викладено в «Уставі духовних справ іноземних конфесій у Російській імперії» (1857 року). У межах заданого обсягу роботи ми не можемо здійснити детальний аналіз цього документа, однак вважаємо за необхідне зазначити, що закріплені у ньому норми повною мірою кореспондувалися із закріпленими Маніфестом 1763 р. та Уставом 1857 року релігійними правами та свободами колоністів.

Протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. релігійна політика російської влади стосовно неправославних конфесій почала поступово втрачати свій ліберальний характер. Посилення консервативної ідеології у суспільстві та уряді супроводжувалося розвитком ідей про православну церкву, як опору діючого режиму.

Водночас слід визнати, що певною мірою агресивна політика уряду та православної церкви стала відповіддю на прояви прозелетизму з боку інших конфесій, у тому числі й тих, представниками яких були потомки німецьких колоністів. Як зазначалося вище, однією з головних умов свободи віросповідання, наданій переселенцям, була відмова від місіонерської діяльності на території Російської імперії та заборона обернення у свою віру представників православного населення. Натомість, із другої половини XIX ст. в урядових документах та пресі дедалі частіше починає звучати інформація про порушення церковнослужителями неправославних конфесій цих заборон. Історик менонітського руху на Півдні України О. Безносова, зазначає: «вже із середини 60-х рр. XIX ст. до поліції почала надходити інформація стосовно місіонерської діяльності братських менонітів серед православних. У 80-х рр. XIX ст. про це заговорили і православні видання, головним чином «Епархіальні відомості» [12, с. 25].

Аналіз матеріалів діловодства урядових органів дозволяє говорити, що держава знаходилася у курсі місіонерської діяльності представників неправославних конфесій і виражала значну стурбованість активізацією переходу

православних до інших релігій. Так, керівник Херсонського губерньського жандармського управління зазначав посилення впливу «німецького штундизму», а керівник Катеринославського – указував, що: «православне населення дедалі більше підпадає під вплив релігійної пропаганди баптистів, лютеран (сепаратистів) та менонітів» [12, с. 25; 291, с. 59].

Подібних прикладів можна навести дуже багато, тож цілком слід погодитися з низкою висновків дослідників, які займалися історією розвитку християнських релігій в Російській імперії другої половини XIX ст. По-перше, православна церква та уряд були серйозно стурбовані процесом зменшення православної пастви, її переходом до інших християнських конфесій та сект. По-друге, значною мірою вина за цей процес покладалася на громади німецьких колоністів, чії релігійні лідери активно проповідували свої ідеї серед населення та використовували матеріальні ресурси колоній з метою поширення впливу своїх конфесій [7].

Звісно, що використання свого привілейованого становища на шкоду інтересам держави не могло пройти безкарно, тому у зазначений історичний період спостерігається погіршення відносин між священнослужителями німецьких колоній та представниками влади, що негативно позначилося на релігійних правах і свободах колоністів.

Першими кроками влади стало впровадження серйозних обмежень на шляху функціонування різноманітних сектантських конфесій, які виникали на базі легального лютеранства та менонітства. Слід зазначити, що політика держави у цьому питанні визначалася гнучкістю – не переслідувалися вірування, які не несли в собі загрози діючій владі. Так, 27 березня 1879 р.: в Російській Імперії статус «легального віросповідання» отримали баптисти, яким дозволялося «безперешкодно сповідувати своє віровчення та виконувати обряди». В історію цей документ увійшов під назвою «Маковського циркуляра» [8, с. 67]. Виданим у перші роки правління Олександра III законом від 3 травня 1883 р. проголошувалося право представників усіх конфесій організувати молитовні зібрання та проводити обряди, «не порушуючи загальні правила у благодійності та громадського порядку» [2, с. 219].

Однак, як тільки влада запідозрила у нелояльності поширену у південноукраїнських регіонах в середовищі німецьких колоністів та місцевих жителів нову релігійну течію – штундизму, останню одразу ж було заборонено. У законі від 4 червня 1894 р. встановлювалося: «Визнаючи, що особливо шкідливий характер штундизму встановлено і що головним способом його поширення є молитовні збори оголосити секту штундистів більш шкідливою із заборонаю штундистам загальних молитовних зборів» [10, с. 328]. Слід зазначити, що під дію цього положення потрапили не лише штундисти, але й інші релігійні громади, яких влада, особливо не розбираючись, визнавала штундистськими.

Закон 1894 р. припинив свою дію після видання маніфесту про віротерпимість від 17 квітня 1905 р., яким усім російським розкольникам і сектантам надавалося право вільного сповідання віри і відправлення богослужіння нарівні з існуючими в імперії легальними неправославними конфесіями, а православним – право вільного переходу у будь-яку християнську віру. 17 жовтня 1906 р. було видано закон «Про порядок утворення і діяльність старообрядських і сектантських громад», завдяки якому раніше гнані сектанти отримали можливість легалізації своїх громад. Ще більше ситуація загострилася після початку Першої світової війни, коли німецькі колоністи виявилися запідозреними у поширенні пацифістських ідей та контактах з ворогом. Так, 11 жовтня 1914 р. Департаментом духовних справ МВС було розіслано усім губернаторам через Окремий корпус жандармів секретний цир-

куляр № 8383, яким наказувалося: «...існує необхідність у встановленні суворого контролю за діяльністю пасторів, які, за слухами, інколи ставляться із цілковитим співчуттям до наших ворогів та відкрито виказують свої симпатії до пангерманізму та германофільські тенденції, ... прошу своєчасно доводити до відома Міністерства про всі взагалі неблаговидні вчинки протестантського духівництва у межах губернії, що ввірена Вам» [3, арк. 101; 4, арк. 276; 5, арк. 163]. Із Херсонської, Волинської та інших губерній за «антиросійську діяльність» було вислано до Поволжя та Сибіру цілий ряд лютеранських та католицьких священиків [7].

Висновки. Отже, вищезазначене дає підстави говорити, що важливим фактором для німецьких колоністів, який стимулював процес переселення на південноукраїнські землі, стало закріплення широкого комплексу культурно-духовних прав та свобод, що дозволяли забезпечити збереження національно-культурної та конфесійної самобутності поселенців. Насамперед, мова йде про: право вільно сповідувати свою релігію, будувати церковні споруди, відправляти богослужіння за своїми обрядами, використовувати німецьку мову як у побуті, так і в офіційному діловодстві, здійснювати організацію навчального процесу у відповідності до національного досвіду та традицій. Загалом, російська держава намагалася проводити політику у цій сфері, дотримуючись принципів національної та релігійної толерантності. Результатом реалізації цих положень стає поява в Південній Україні широкої мережі культових установ – католицьких та євангелістських церков, розбудова системи шкільної та професійно-технічної освіти, а також поява видань німецькою мовою. активізація місіонерської діяльності представників німецьких колоній, як представників національних меншин, з одного боку, та прагнення православної церкви посилити свої позиції в середовищі іноземних конфесій, з іншого, призвело до трансформації урядової політики в релігійній сфері, що мало наслідком часткове обмеження релігійних прав і свобод колоністів Півдня України. Водночас, основні права і свободи, надані на попередньому етапі, а саме: право на віросповідання, на будівництво релігійних споруд, власне духовенство тощо., скасовані не були.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безносова О.В. Религиозные движения в Березанских колониях Херсонской губ. в XIX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*: зб. наук. праць. Випуск 3.30. Історичні науки. Миколаїв. МНУ. 2011. С. 72–88.
2. Євтух В.Б., Чірко Б.В. Німці України. Київ, 1994. 210 с.
3. ДАОО. Про дозвіл заснувати в Одесі товариство під назвою «Гармонія» Ф. 1. Оп. 199. Спр. 87. 95 арк.
4. ДАОО. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803–1920. Ф. 89. Оп.1, спр. 3573. Відношення менонітів до війни. 218 арк.
5. ДАОО. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803–1920. Ф. 89. Оп.1, д. 402 Судові справи. 400 арк.
6. Замуруйцев О.В. Німецька колонізація Півдня України наприкінці XVIII ст. *Вісник КЛУ*. Київ, 2001. № 4. С. 64–72.
7. Каненберг-Сандул О.К. Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.). Одеса: Фенікс. 2019. 268 с.
8. Каненберг-Сандул О.К. Еволюція політики російського уряду стосовно німецьких колоністів у XVIII-XIX ст.: етапи, зміст, правове оформлення. Державо і право: зб. наук. праць. Вип. 75. С. 47–60.
9. Нариси історії німців та менонітів Півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) за ред. С. І. Бобилевої. Дніпропетровськ. АртПрес. 1999. 232 с.
10. Плеська-Зебольд Е.Г. Одеські німці, 1803 – 1920 / ін. герм. І сточ. європ. дослідні. (Геттінген (Німеччина)). Одеса: ТЄС. 1999. 520 с.
11. Шевчук-Бела Я.В. Правове становище німців-лютеран на території Одеси та навколишніх колоній у конфесійному аспекті на протязі XIX століття. Правове життя сучасної України: наук. конф. / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. Ю. М. Оборотов. Одеса: Фенікс, 2007. С. 74–76.
12. Шевчук-Бела Я. В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 20 с.